

A középkori hóstátok

A Magyar Nyelvőr 123. évfolyamának 2. számában Lévai Béla ismertette a „bajor-osztrák eredetű” *hóstát* helynév TESz., ÉrtSz., ÚMTsz. szerinti értelmezéseit, és újabb újkori előfordulásokat vizsgálva kibővítette a szó jelentéstartalmát. Sommás megállapítása szerint az etimológiai és értelmező szótárainkban fellelhető ’külváros’, ’majorság’, ’belsőség’ stb. jelentéseken kívül a ’katonaváros’ és ritkábban a ’felsőváros’ jelentés is megalapozottnak tekinthető. A kérdés csupán az, hogy az eltérő értelmezések és a késői időpontokra vonatkozó eltérő jelentéstartalmak etimológiailag mennyire tekinthetők megalapozottnak.

A *hóstát* szavunk középkori alakjával elsőként szülőfalum, Pápoc helytörténeti adatgyűjtése kapcsán találkoztam. Egy 1367. évi oklevél regesztája szerint: Magyar Pál mester özvegye Margit asszony, Gench-i Boda fia Jánosnak és feleségének Erzsébet asszonynak, valamint örökösöknek adja a Papuch területén, a *houstat*-ban fekvő jobbágytelkét minden haszonvételével és tartozékával együtt (MOL., DL. 5622). Az eredeti oklevél latin nyelvű szövegében a *houstat* helynév, a korabeli közhasználatú nevének (vulgo dicitur) van jelen. Az adományozott birtokrész helye 1391-ben és 1476-ban, már *hostath* formában szerepel (MOL., DL. 7681; DL. 88581).

Az oklevélben említett település életében az Anjou-kor közepén jelentős változások történtek. Magyar Pálné Gelsei Margit 1359-ben Ágoston-rendi kolostort, majd férje halálát követően 1365-ben egy társas káptalant (prépostságot) is alapított. Az alapító oklevelekben a település még birtokként (possessio), illetve faluként (villa) szerepel, 1367-ben és 1369-ben is még birtokként említik, 1403-ban pedig már mezővárosként (oppidum). Így logikusan úgy gondolhatnánk, hogy a ’város’ tartalmú jelentésváltozatok eleve kizárhatók, és a fenti jelentésváltozatok közül csak az ÚMTsz. (2: 1004) szerinti ’falu félreeső része’, illetve az ehhez kapcsolódó ’majorság’ és ’belsőség’ értelmezés marad.

A *haustat* mint vulgó már egy Árpád-kori, 1262. évi oklevélben is megtalálható. Későbbi alakja a *hostath* egy 1359-es oklevélben szerepel először, és később már csak ez a névalak van használatban. A középkori okmánytárakban a *houstat* helynév két, a *hostath* pedig hét előfordulással rendelkezik – az utóbbiból kettő egyébként a már említett pápoci hóstátra vonatkozik. Az egyetlen Árpád-kori és a későbbi előfordulásoknál a ’város’ tartalmú jelentésváltozatok hasonlóan problémásak, ugyanis az érintett települések nem csak városok.

A *hóstát* szó és régebbi okleveles változatainak a jelentésére Bakay Kornél *Castrum Kwszug* című tanulmánya (1996) adhat támpontot. Bakay szerint, Ottokar von Steier (Horneck) német nyelvű rimes krónikájában egyértelmű jelentéstartalommal használja a *hus* és a *stat* kifejezéseket.

A *hus* kifejezés használata német területen a 11–14. században tekinthető általánosnak. A Bakay által hivatkozott 1890/93. évi kiadás glosszáriumában Joseph Seemüller állásfoglalása szerint a *hus* – haus, mit huse sten wohnen, zu huse riten nach hause, **festes haus** (Ottokars Österreichische Reimchronik. MGH. A/8 Deutsche Chroniken und andree Geschichtsbücher des Mittelalters. Hrsg. J. Seemüller. Hannover 1893, 1311–1416; 1362) – ’erődített ház’-at jelent. Ennek egyik típusa a *turn* (*turm*), amely ’toronyvár’-at, ’lakótorny’-ot, ’öregtorny’-ot jelent. Az ilyen lakótorny jellegű építmény említése elég gyakori, főként az Árpád-korra jellemzően. Ezek a korai kőépítmények a magasabb társadalmi státuszú személyek családi lakhelyeül szolgáltak. A kőtoronyból, kapuvédműből és kerítőfalból álló építmény belső tere lépcsőt, nagyobb ablakokkal ellátott lakószobát, éléskamrát és gyakran még börtönt is tartalmazott, általában része maradt a később megépített várnak. A *stat* szó Steier Ottokar szóhasználatában, Bakay szerint ’város’-t jelent, de a 11–12. században még csak ennek a kezdetleges formáját, a település magját jelenthette.

Így véleményem szerint a *hóstát* kifejezés valószínűleg egy német területről átvett összetett szóból a *hus-stat*-ból alakult ki, olyan településeknél használhatták, ahol még csak a vár kezdetleges megfelelője az erődített ház vagy lakótorny volt meg. A nem túl nagyszámú oklevél tanúbizonyossága szerint ennek környezetétől elkülönült, attól távolabb eső – de a földesúrnak alárendelt – jobbágytelkes (bauernlehen, sessio iobagionalis) területet, településrészt jelenthette. A nemesi birtok kettéválásával létrejött jobbágytelek, a nyugati határszélen német mintát követve a 13. században jelent meg hazánkban, magával hozva az agrártechnika és a településfejlődés más új eredményeit is.

SZAKIRODALOM

- Bakay Kornél 1996. Castrum Kwszug. A községi felsővár és a milléniumi kilátó. *Városi Múzeum* 19: 79–84.
- Lévai Béla 1999. Hóstát. *Magyar Nyelvőr* 123: 242–4.
- A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.
- A Magyar Nemzeti Levéltár adatbázisai. A középkori Magyarország digitális könyvtára. Internetes kiadás. (http://mol.arcanum.hu/medieval/opt/a101101.htm?v=pdf&a=start_f) 2016. március 24.

Csiszár Zoltán

A *dúdol* ~ *dudul* és *tutul* ~ *tutul* igék jelentéskapcsolatairól

Gyerők, té gyűssz ám még dudúvā hozzám! – mondják figyelmeztetésként Alsómocsoládon annak a személynek, akiről feltételezik, hogy korábbi helytelen viselkedését, cselekedeteit megbánva megtörtén és sírva fog visszatérni a megsértett emberhez. Mit jelenthet a *dudul* ige és a belőle képzett határozói igenév? Milyen a *dudúvā* érkező személy?

A *dudul* tájszó kapcsolatban van a *dúdol* igével és változataival, valamint a *dúdol*-tól kissé elkülönülő *tutul* tájszavunkkal is. A *dúdol* és a *tutul* igék összefüggését nem nehéz megállapítanunk a TESz. és az ÚMTSz. adatai alapján. A **dúdol** szócikkben ez a 3. jelentés: ’< a kutya > vonít’ (TESz. 1: 162.). – Utalás hívja fel a figyelmet, hogy a *dúdol* nyelvjárási megfelelőit (*dudul*, *dudult*) az MNyA. 377. lapján is megtalálhatjuk a **vonít** címszó alatt (ÚMTSz. 1: 1028.). Minthogy *tutul* tájszóként ’vonít’ jelentésű [’< kutya, farkas > mély, tomp hangon vonít’] (ÚMTSz. 5: 499), a *dúdol* ~ *dudul* megfelelés alapján – végső soron – a hangutánzó szavaink közé tartozik. A *dúdol* és a *tutul* kapcsolatát megerősíti az, hogy a *dúdol* szótörténeti adatai között az 1565-ből származó szóalak elsődleges jelentése ’csendesen dalol’, ám 1885-ben a szónak már ’vonít’ jelentése is volt (TESz. 1: 682). Az említett szótár szerint: „A hangutánzás szintjén a [*dúdol*] összefügg a *tutul* ’vonít’ igével, sőt távolabbról alkalmasint a *dalol* ~ *danol*-lal is” (TESz. i. h.).

A *dudul* ’énekel, dalol’ és a *tutul* ’< farkas, kutya, róka > vonít’ szavak a mássalhangzó-különbségen (szóelemkülönbségen) alapuló alakpárok közé tartoznak (NyKk. I: 139). A *d/t* fonémaoppozíció különíti el a két jelentést. A *dúdol* ~ *dudul* eredeti (elsődleges) jelentése a szóhasadás révén úgy módosult, hogy két önálló lexéma jött létre: a *dudul* inkább csak ’énekel, énekelget’, a *tutul* meg ’állat és/vagy ember hosszú, éles, üvöltő hangot hallat’ jelentésű. A *tutul* igét eredetileg valószínűen elsősorban állatra vonatkoztatták, majd metonimikusan (hasonlóságon alapuló névátvitellel) – nem éppen dicsőítő szándékkal – kapta a *tutul* szó az ’< ember > éles, hosszan tartó, vonításszerű hangot ad’ jelentést. H a *tutul* szót és változatát a *dudul*-t sajátos emberi viselkedés érzékeltetésére is használjuk, akkor a hangzásra utaló jelentésen kívül még ez a többletjelentés kapcsolódik a szóhoz: ’sírva, panaszkodva, összetörten, azaz *dudulva* ~ *dudúva* < jön valaki >’. A *tutul* korábban jellegzetesen állathangutánzó szónak számított. Éppen ezzel lehet összefüggésben, hogy emberre vonatkoztatva pejoratív jelentést kapott. Ugyanez érvényes a *dudúvā* szóalakra is. Nem hízélgő, ha személyre mondjuk, hogy állatra jellemző hangot ad, illetve így viselkedik.

A *tutul* ~ *dudul* összefüggésre (a szóbeli mássalhangzók zöngésülésére és zöngétlenedésére) emlékeztető példák sokaságát találhatjuk meg tájszótárainkban. Például: *sekrestyle* – *segröstyé*, *karambol* – *garambó*, *karambolozik* – *garambolozik*, *rebedeges* – *rebetegős*, *kunyhó* – *gunyhó*, *kalázli* – *galázli* ’kis üvegecske’, *hinta* – *hinda*, *hintázik* – *hindázik*, *dukmall* – *tukmall*, *dorkó* – *dorgó*.

A köznyelvben is előforduló állathangutánzó szavaink – éppen a poliszémikus jelentésvonatkozás alapján – alkalmasak arra, hogy használatukkal az emberi hangadás-viselkedés furcsaságaira hívják fel a figyelmet. Közismert, hogy a következő szavak állatra és emberre egyaránt vonatkozhatnak: *bóg*, *huhog*, *visít*, *csipog*, *csicsérög*, *nyerít*, *nyehög*, *nyihog*, *nyekég*, *mekég*, *röfög*, *kukorékol*, *viribül*, *nyérvákol*, *nyérvog*, *nyivákol*, *káricál*, *cikákol*, *sziszög*, *sziszérög* stb. – A poliszémia kialakulásának szemantikai alapja az, hogy a jelentésintegráció révén például a *nyávog* igékben két jelentés kontaminálódik: ’< macska sajátos, ismétlődő, elnyújtott, éles hangot hallat’ és → ’< ember >